

PAREMIOLOGIK BIRLIKLAR VA ULARNING STILISTIK IMKONIYATLARI

Xamdamova Xanifaxon Shukurillayevna

JizPI

Annotatsiya

Ushbu maqolada jahon tilshunosligidagi paremiologik birliklari, ularning stilistik imkoniyatlari va inson tafakkuridagi durdonalari to'g'risida tushunchalar keltirilgan. Bundan tashqari maqolada "Go'ro'g'lining tug'ilishi" va "Rustamxon" dostonlari tilidagi paremiologik birliklarning ba'zi namunalarining qo'llanishi va semantik xususiyatlarini qisqacha tahlili keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Paremiologik birliklar, maqol, matal, jahon tilshunosligi, tilshunoslik aspekti, lisoniy mavqei, O'TPL, prema.

Maqol, matal va aforizm kabi hikmatli iboralar tizimi jahon tilshunosligida paremiologik birliklar (bundan keyin: PB) sifatida qaraladi, ular inson tafakkurining eng sara durdonalari sanaladi. PB tizimidagi bunday birliklar "koinot qonuniyatlarini kuzatish, turmush tajribalariga suyanish asosida chiqarilgan xulosalarni ifodalovchi, xalqning jamiyatga munosabati, ruhiy holati, etik va estetik tuyg'ulari, ijobiy fazilatlarini mujassamlashtirgan, avloddan-avlodga og'zaki formada ko'chib yuruvchi, ixcham va sodda, qisqa va mazmundor mantiqiy umumlashma sifatida paydo bo'lgan...".

Jahon tilshunosligida ko'pgina olimlar frazeologizmning obyektini ikki xil (tor va keng) ma'noda talqin qilishgan. Tor ma'noda talqin qiluvchilarning fikricha, frazeologizmlar tarkibida faqat iboralar kiradi deyishsa, ikkinchi guruhdagilar esa iboradan tashqari yana maqol, matal, hikmatli so'z, aforizmlar, metaforik ifoda singari barqaror so'z birikmalarini kiritishni taklif etadilar. Eng so'nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlarda frazeologik va paremiologik birliklarning xilma-xil aspektlari, strukturaviy jihatlari, lingvokulturologik xususiyatlari o'rganilganligidan soha olimlari xabardor.

Eng muhimi, maqollarning yondosh hodisalarga munosabati va lisoniy mavqei masalalari bilan bog'liq mazkur olimaning ilmiy-nazariy mulohazalari, xususan, maqolning idiomaga munosabati, maqol va ibora, maqol va matal orasidagi munosabatlar, maqol-matal tipidagi paremlar tahlillari bizning tadqiqotimizdagi ushbu fasl uchun nazariy asos bo'ladi, deb hisobladik. Folklor matnlarida bunday til birliklarining juda ko'plab namunalari uchraydi, tadqiqotchilar tomonidan ular muyayan tarzda maqol-matal-aforizmlar tizimida o'rganildi. "O'zbek tilining paremiologik lug'ati" (bundan keyin: O'TPL)da maqol-matal tipidagi paremlar tuzilishiga va semantik xususiyatiga ko'ra tasnif etilgan va "Paremlar badiiy tasvirlash vositalariga ham klassifikatsiya qilinsa ham bo'ladi, ya'ni qofiyasiga, evfonik vositalariga ko'ra, o'xshatishni (metafora), taqqoslashni (antiteza), paralelizm, anafora,

kinoya, piching, kesatigini ifodalashiga ko'ra ham turlarga ajratish mumkin", - degan mulohaza ham berilgan.

A.Holiqovning dissertatsiyasida "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostoni tilining leksik-semantik xususiyatlari o'rganilgan bo'lib, unda doston tilidagi barqaror birikmalarning mavzuiy guruhlari alohida tadqiq etilgan. Muallif mazkur dostonda o'z ifodasini topgan iboralarni ham guruhlar (umumtil iboralari va lahjaviy, ya'niy dialektal iboralar)ga bo'lib tadqiq qilgan. Bulardan tashqari, A.Holiqov "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonida uchragan maqollarni uch guruhga: 1) adabiy tilda, shuningdek, o'zbek xalq shevalarining aksariyatida ishlatiladigan maqollar; 2) maqollarning doston tilidagi variantlari va ularning ma'noviy xususiyatlari; 3) dostonning o'zidagina uchraydigan, og'zaki nutqqa xos maqollar tarzida tasnif qiladi.

Yuqoridagi barcha fikr-mulohazalarga suyanagan holda "Rustamxon" dostoni tilidagi PBlarning ba'zi namunalarining qo'llanishi va semantik xususiyatlarini qisqacha tahlil qilishda nazariy asos bo'ladi, deb hisobladik.

"Ko'zi yo'qning yuzi yo'q" paremasi xalqimiz orasida qadimdan qo'llanib kelingan. Uning "ko'zi yo'qning o'zi yo'q" varianti ham ancha qadimiy namuna sifatida xalq orasida keng qamrovda tarqalgan va umumiste'molda juda faol ishlatilgan. Buni maxsus to'plamlardan joy olganlik dalili tasdiqlaydi (O'TPL. 131; O'XM. II, 288). "Ko'zi yo'qning - yuzi yo'q" paremasi doston matnida "qo'ldan ish kelmas, imkoniyati tor" semasini ifodalab kelgan. Epik qahramonlardan biri ayyor kampirning muayyan hatti-harakatlarida va devga qarata aytgan nutqi orqali kuzatamiz: *"Kampir bir qisim tuproqqni olib, dam solib, Rustamning ko'ziga otdi. Rustamning ko'zi hech yerni ko'rmay chippa bitdi. Devga aytdi: "Ko'zi yo'qning yuzi yo'q" degan, endi qo'rqmay uraber"* (426).

"Mard so'zidan, yo'lbars izidan burilmaydi". Bu parema ham shaklan dostonlar tilida uchraydigan, lekin, hozirgi PBlarga teng keladigan lisoniy birliklar namunasiga kiradi. Uning "Mard so'zidan qaytmas, yo'lbars - izidan" kabi xalqona varianti O'TPLda ham qayd etilgan (139-b.). Mazmun-mohiyati jihatidan bir xil ma'noni anglatadigan "Yigit so'zidan qaytmas, yo'lbars - izidan" yoki "Yigit so'zidan qaytmas, arslon izidan qaytmas" kabi variantlari ham xalq orasida keng tarqalgan. Shuning uchun ularning har bir namunalari maxsus lug'atlarda va to'plamlarda ham qayd etilgan.

Xulosa tariqasida qisqacha quyidagilarni ta'kidlash lozimki, "Rustamxon" dostoni tilida PBlarning ikki xil namunalari uchraydi: a) adabiy til doirasida va shevalarida faol qo'llanadigan namunalar; b) dostonlar tilida uchraydigan, lekin mantiqan hozirgi PBlarga teng keladigan namunalar. Har ikkala namunalar mazkur doston tilining xilma-xil, o'ziga xos va mos imkoniyatlarini ochib berishda birlamchi manba sanaladi. "Rustamxon" dostoni tilidagi PBlar tuzilishiga ko'ra sodda va murakab komponentlardan iborat. Bunday paremalarni semantik xususiyatiga ko'ra, faqat ko'chma ma'noda qo'llanadigan, o'z ma'nosida ham, ko'chma ma'noda ham qo'llanadigan, shuningdek, faqat o'z ma'nosida qo'llanadigan namunalarga ajratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Berdiyev X., Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1984. – 288 b;
2. O'rinboev B. O'zbek xalq maqollarida transformatsiyalash // O'zbek tilshunosligi masalalari. – Samarqand, 2001, 38-42 b.;
3. Abdurahmonov X. Maqol va matallarda takror komponentlarning qo'llanishi // O'zbek tili va adabiyoti. – 1974. - №3. - B. 60-63;
4. Xalikov A.A. "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonida maqollarning o'rni // O'zbek tili va adabiyoti. – T., 2002. - №4. – 76-77-b.